

Phenomenology of Students' Religious Questions and Analysis of 'Religion and Life' Textbooks Based on Them

Morad Yari Dehnavi¹ | Sara Asadpour² |
Sa'ideh Pedram³

1. Associate Professor, Department of Philosophy of Education, Section of Educational Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. **Email:** myaridehnavi@uk.ac.ir.
2. **Corresponding Author:** Assistant Professor, Department of Philosophy of Education, Section of Educational Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. **Email:** sasadpour@uk.ac.ir
3. MA Graduate, Department of Philosophy of Education, Section of Educational Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. **Email:** saidehpedram60@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research</p> <p>Pp. 129-148</p>	<p>Objective: The present qualitative research aims at phenomenology of students' religious questions and examining the relationship between the type of religious questions and concerns of senior high school students with the content of their religion textbooks (titled as Din-Va-Zendegi textbooks, meaning 'religion and life').</p> <p>Method: For this purpose, the qualitative phenomenological method has been used to retrieve and compile the types of religious questions and concerns of high school students in Kerman. The inductive-thematic-qualitative content analysis method has been used to examine the relationship of the types of students' religious questions and their concerns with the content of their textbooks (Din-Va-Zendegi textbooks). In the phenomenological part, the research population consisted of female students in the senior high school in Kerman city in 1398-1399 SH academic year. Among them, 44 female high school students were selected, with a consultation of their teachers, by a purposive method as the statistical sample through the criteria of being available and having a concern for thinking and inquiring. The data collection tools were semi-structured interviews and students' self-reports.</p> <p>Findings: Based on the research results, 87 basic codes (subcategories) and 11 organizing codes (main categories) were identified. The main categories of student's questions and concerns included questions about God, the afterlife, the nature of death, the philosophy of worships, Imam Mahdi, other heavenly religions, and relationships between boys and girls.</p> <p>Conclusion: In the examination and analyses of religious textbooks in the senior high school considering students' questions and concerns, the results of the research indicate that there is very little discussion about the concerns and questions of the new generation of students in their textbooks. Therefore, it is necessary to pay more attention to this important issue in the revision and re-compilation of these books.</p>
<p>Article History:</p> <p>Received 17 September 2023</p> <p>Revised 31 October 2023</p> <p>Accepted 01 November 2023</p> <p>Published 03 November 2023</p>	
<p>Keywords</p>	
<p>Cite this article</p>	<p>Religious Education, Inquiry, Religious Textbooks of 'Religion and Life', Senior High school</p> <p>Yari Dehnavi, M.; Asadpour, S.; & Pedram, S. (2023). Phenomenology of Students' Religious Questions and Analysis of 'Religion and Life' Textbooks Based on Them. <i>Applied Issues in Islamic Education</i>, 8 (3), 129-148. http://doi.org/10.61186/qaiie.8.3.5</p>
	<p>© The Author(s). Publisher: Academy of Scientific Studies in Education. DOI: http://doi.org/10.61186/qaiie.8.3.5</p>

پدیدارشناسی پرسش‌ها، کتب دینی و آموزش و تحلیل کتب دینی و زندگی بر اساس آن‌ها

مراد یاری دهنوی^۱ | سارا اسدپور^۲ | سعیده پدram^۳

۱. دانشیار، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، بخش علوم تربیتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. **رایانامه:** myaridehnavi@uk.ac.ir
۲. نویسنده مسئول: استادیار، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، بخش علوم تربیتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. **رایانامه:** sasadpour@uk.ac.ir
۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، بخش علوم تربیتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. **رایانامه:** saidehpdr60@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	هدف: پژوهش کیفی حاضر، پدیدارشناسی پرسش‌های دینی دانش‌آموزان و بررسی نسبت نوع پرسش‌ها و دغدغه‌های دینی دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه با محتوای کتب دینی و زندگی آن‌ها به این پرسش‌هاست.
صص. ۱۲۹-۱۴۸	روش: بدین منظور از روش کیفی پدیدارشناسی برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های بازبایی و تدوین نوع پرسش‌ها و دغدغه‌های دینی دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه شهر کرمان استفاده شده است و از روش تحلیل محتوای قیاسی-مضمونی - کمی برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های بررسی نسبت نوع پرسش‌ها و دغدغه‌های دینی دانش‌آموزان با محتوای کتب دینی (کتب دین و زندگی) آن‌ها استفاده شده است. در قسمت پدیدارشناسی، جامعه تحقیق این پژوهش، در بُعد انسانی آن، دانش‌آموزان دختر دوره دوم متوسطه شهر کرمان در سال تحصیلی ۱۳۹۸-۱۳۹۹ هستند. از این جامعه، ۴۴ نفر از آن‌ها به عنوان نمونه پژوهش به صورت هدف‌مند با ملاک دردسترس بودن و دغدغه تفکر و پرسش‌گری داشتن با مشورت از سوی معلمان آن‌ها، انتخاب شدند ابزار گردآوری داده‌ها مصاحبه نیمه‌ساختاریافته و گزارش‌های خودنوشت دانش‌آموزان بود.
تاریخچه مقاله	یافته‌ها: نتایج پژوهش در این قسمت نشان‌دهنده ۸۷ کد پایه (مقوله فرعی) و ۱۱ کد سازمان‌دهنده (مقوله اصلی) است. مقوله‌های اصلی پرسش‌ها و دغدغه‌مندی دانش‌آموزان شامل مواردی چون: پرسش درباره خدا، جهان آخرت، ماهیت مرگ، فلسفه عبادات، امام زمان (عج)، سایر ادیان آسمانی، روابط دختر و پسر است.
دریافت ۲۶ شهریور ۱۴۰۲	نتیجه‌گیری: در بررسی و تحلیل کتب دین و زندگی دوره دوم متوسطه با توجه به نوع پرسش‌ها و دغدغه‌های دانش‌آموزان، نتایج پژوهش حکایت از حضور بسیار کم‌رنگ پاسخ و بحث درباره دغدغه‌ها و پرسش‌های نسل جدید در کتاب‌های دینی است. از این رو، ضرورت دارد در بازنگری و بازتألیف این کتب، اهتمام جدی‌تری به این امر مهم داده شود.
بازنگری ۰۹ آبان ۱۴۰۲	
پذیرش ۱۰ آبان ۱۴۰۲	
انتشار ۱۲ آبان ۱۴۰۲	

تربیت دینی، پرسش‌گری، کتاب‌های دینی و زندگی، دوره دوم متوسطه.

کلید واژه‌ها

یاری دهنوی، مراد؛ اسدپور، سارا و پدram، سعیده (۱۴۰۲). پدیدارشناسی پرسش‌های دینی دانش‌آموزان و تحلیل کتب دینی و زندگی بر اساس آن‌ها. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۸ (۳)، ۱۲۹-۱۴۸.

استناد

<http://doi.org/10.61186/qaiie.8.3.5>

© نویسندگان.

ناشر: پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.

مقدمه

در جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنیم؛ دین، محور فعالیت‌ها، تصمیم‌گیری‌ها و به‌طور کلی سامان‌دهنده دنیای مادی و معنوی است؛ از این‌رو تربیت نیز در این جامعه رنگ و بوی دینی به‌خود گرفته تا افرادی فرهیخته و رشدیافته در تمامی زمینه‌ها به جامعه معرفی شوند (ابراهیمی‌نیا، ۱۴۰۱: ۲۹). اما با وجود جامعه دینی، ما شاهد ضعف یا فقدان تربیت دینی در نسل جدید هستیم شواهد قانع‌کننده‌ای وجود دارد که از آشفتگی در وضعیت تربیت دینی نسل جدید حکایت می‌کند (کریمی و رضایی، ۱۳۹۹: ۱۱۱). یکی از عوامل دین‌گریزی نسل جوان می‌تواند وجود شبهات دینی در بین جوانان و عدم پاسخ صحیح به آن‌ها باشد. مطهری یکی از علل گرایش به مکاتب الحادی و منحرف را پاسخ غیر منطقی و غیر معقول به پرسش‌های نسل جوان و نیز برخوردهای منفی با آن‌ها می‌داند، ایشان ظهور پرسش‌های جدید و تازه را نشانه حیات و رشد یک جامعه پویا می‌دانند و آن‌ها را به انحراف و انحطاط و هوس‌ها و شهوت‌های نسل جوان نسبت نمی‌دهند (علیزاده بمی، ۱۳۹۷: ۸).

ما در روزگاری قرار داریم که هر روز با مسئله جدیدی روبه‌رو هستیم و مسائل جدید پرسش‌های جدید را ایجاد می‌کنند که انکار آن‌ها و توجه نکردن به آن‌ها گسست را ایجاد می‌کند. گسست میان نسل پیشین و نسل بعدی به دلیل سنت‌گرایی متحجرانه به‌وقوع می‌پیوندد و فرایند آن این‌گونه است که بدون توجه به نیاز واقعی افراد و مسائل واقعی آن‌ها برنامه‌ریزی توسط نظام تربیتی انجام می‌شود. در گسست عایقی میان دو نسل به‌وجود می‌آید که کلام آن‌ها توسط هم شنیده نمی‌شود. تربیت مستلزم ارتباط مربی و متربی است و در غیر این‌صورت تربیت ایجاد نخواهد شد و گسست اجل تربیت است (باقری، ۱۴۰۱: ۳۵۷).

از آن‌جایی که پرسش‌گری یکی از مبانی کلیدی و اصلی برای افزایش دانش‌هاست و توجه کردن به آن می‌تواند زمینه تفکر و رشد عقلانی را ایجاد کرده و بستر معرفتی مهمی را فراهم کند؛ از این‌رو مهارت پرسش‌گری باید در متربی تقویت شود تا فکر افراد درگیر، ذهن آن‌ها روشن شود، به ضعف‌های خود آگاه شده و بتواند راه درست را تشخیص داده، ارتباط مؤثرتری با دیگران برقرار کند و با استفاده از تجربیات به‌دست‌آمده، راهکارهای مفید برای حل مشکلات را پیدا کند، توانایی استدلال در آن‌ها افزایش یابد و تصمیمات قاطع بگیرند (عبداله‌پور، ۱۳۹۹: ۵۵). قرآن کریم نیز نه‌تنها پرسیدن را رد نمی‌کند بلکه به صراحت و در چند آیه، مردم را به پرسیدن دعوت می‌کند (محمدی و جاودان، ۱۳۹۶: ۷۰).

بنابراین توجه به موضوع پرسش‌گری در دانش‌آموزان به‌ویژه در حوزه دین جهت کم کردن شبهات دینی مسئله اساسی است که باید به آن توجه شود چنان‌که ایمانی و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهش خود نشان دادند که فهم ایستای دانش‌آموزان از ارزش‌ها به‌مثابه مهم‌ترین عامل درونی و ضعف در انتقال ارزش‌های دینی / تربیتی به‌عنوان مهم‌ترین عامل برونی منجر به بروز شکاف نسلی در بین آن‌ها شده است. غلامی و حسینی (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «بازنمایی تجربه زیسته والدین از چگونگی پاسخ‌دهی به پرسش‌های دینی فرزندان مقطع ابتدایی» به این نتیجه رسیدند که بسیاری از والدین روش‌های نادرستی چون پاسخ‌های نامناسب با رشد شناختی، رشد زبان و درک مفاهیم به‌کار می‌برند.

علاوه بر سطح نامناسب رشد شناختی، سرکوب پرسش‌ها، پاسخ‌های کلیشه‌ای، پاسخ ندادن، موکول کردن پاسخ‌ها به بعد نیز مورد استفاده والدین قرار می‌گیرد. تعدادی نیز روش‌های صحیح پاسخ‌گویی به پرسش‌های دینی از قبیل استفاده از تمثیل، پاسخ دادن، استفاده از دانش ملموس کودک برای پاسخ‌دهی، استفاده از بازی، ارائه پاسخ‌های صحیح منطبق با متون دینی، دنبال کردن پاسخ‌های بهتر به کار می‌برند. حسینی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «نقد محتوای فقهی _ تربیتی کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه دوم» عنوان می‌کند که کتب دین و زندگی مقطع متوسطه دوم، در نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، در موضوع تعلیمات دینی اسلام، برای مخاطبان نوجوان، به‌عنوان منبع اصلی آموزش دین مورد استفاده قرار می‌گیرد. ساویک^۱ (۲۰۱۸) در پژوهشی با عنوان «تحلیل کتب درسی تربیت دینی صربستان» به این نتیجه رسید که دیدگاه‌های بین‌مذهبی و جنسیتی در کتاب‌های درسی منتخب (۲۰۰۸-۲۰۰۹) در اکثر موارد ناپدید شده‌اند. علاوه بر این، آن‌ها بیش‌تر منعکس‌کننده الگوی تربیتی مردسالارانه جامعه‌ای هستند که دانش‌آموزان در آن زندگی می‌کنند، نه پیام دینی در مورد معنویت، که هدف اصلی تربیت دینی است. دی^۲ (۲۰۱۹) در پژوهش «کتاب‌های درسی برای آموزش جامعه‌شناسی دین» به این نتیجه رسید که این کتاب‌ها باید جامع‌تر، کم‌تر و جزمی‌تر باشند و بیش‌تر به‌سمت بهترین شیوه‌های پدولوژیک هدایت شوند. دیناما^۳ و همکاران (۲۰۲۱) در پژوهشی «کتاب‌های درسی تربیت دینی و اخلاقی مدارس ابتدایی بوتسوانا - یک سؤال مرتبط» به این نتیجه می‌رسد که محتوای تجویز شده در کتاب‌های درسی تربیت دینی و اخلاقی در برنامه درسی مدارس ابتدایی بوتسوانا با اهداف و سیلابس برنامه درسی تعیین‌شده مطابقت ندارد و این امر بر روی شیوه‌های کلاس درس معلمان و عملکرد و یادگیری دانش‌آموزان تأثیر می‌گذارد.

با توجه به پژوهش‌های پیشین درمی‌یابیم که پژوهشی که مستقیماً به موضوع دغدغه‌ها و پرسش‌های دینی دانش‌آموزان بپردازد، دیده نشد که در این پژوهش طی دوگام به این مسئله می‌پردازد. در گام اول از آنجایی که دانش‌آموزان در دوره متوسطه دوم از تفکر انتزاعی بالاتری برخوردار بوده و به هویت فردی نسبتاً مستقلی دست یافته‌اند و پرسش‌های آن‌ها دارای نظام‌یافتگی بهتری است این پژوهش به این مسئله می‌پردازد که پرسش‌ها و دغدغه‌های دینی و عقیدتی دانش‌آموزان دوره متوسطه چه می‌باشد و در گام بعد با توجه به این که نظام آموزشی ایران متمرکز و کتاب‌محور است و کتب درسی یکی از مهم‌ترین منابع پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و شبهات دینی دانش‌آموزان به‌شمار می‌روند و اگر در این منبع مهم (کتب درسی) نتوانند پاسخ پرسش‌های خود را بیابند بیم آن می‌رود که برای یافتن جواب پرسش‌های خود به منابع نامناسب و حتی با نگرش مغرضانه مراجعه کنند که این امر می‌تواند باعث انحراف و گرایش آن‌ها به مکاتب منحرف شود. بنابراین باید به پاسخ‌گویی به پرسش‌های دینی دانش‌آموزان در کتب درسی آنان اهتمام ورزید در این پژوهش به تحلیل محتوای کتب درسی مرتبط با تعلیم و تربیت دینی دوره دوم متوسطه (کتب دین و زندگی) بر اساس مقوله‌های استخراج شده از پرسش‌های دانش‌آموزان می‌پردازد.

1. Savić
2. Day
3. Dinama

رویکرد و روش پژوهش

رویکرد این پژوهش در بررسی پرسش‌های معطوف به مسئله آن، رویکرد کیفی در پژوهش‌های تربیتی است. از میان روش‌های مختلف مطرح در دامن رویکرد کیفی، از روش «پدیدارشناسی» استفاده شده است. این روش برای تبیین ماهیت مشترک تجارب زیسته افراد در حوزه مورد پژوهش، به کار می‌رود (کرسول^۱، ۱۳۹۶). به‌منظور شناسایی و رصد پرسش‌های دینی دانش‌آموزان متوسطه دوم شهر کرمان، از این روش استفاده شده است.

ابزارهاک گردآوری اطلاعات و افراد نمونه مورد پژوهش

جامعه تحقیق این پژوهش، در بُعد انسانی آن، دانش‌آموزان دختر دوره دوم متوسطه شهر کرمان در سال تحصیلی ۱۳۹۸-۱۳۹۹ هستند. از این جامعه، ۴۴ نفر از آن‌ها به‌عنوان نمونه پژوهش به‌صورت هدف‌مند با ملاک در دسترس بودن و دغدغه تفکر و پرسش‌گری داشتن با مشورت از سوی معلمان آن‌ها، انتخاب شدند. این افراد پس از مطلع‌شدن درباره اهداف پژوهش، با اختیار خود به میدان پژوهش وارد شدند و داوطلبانه در مصاحبه گردآوری داده‌ها، شرکت کردند. فرایند مصاحبه تا رسیدن به مرحله اشباع نظری، ادامه یافت.

ابزار گردآوری اطلاعات در این مرحله پژوهش، مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته بوده است که پرسش‌های اولیه آن با مطالعه پیشینه پژوهش و مشورت با اساتید دارای تجربه در حوزه پژوهش‌های کیفی، اعتباریابی شدند. پرسش‌های نخست این مصاحبه نیمه‌ساختاریافته در جدول ۱ بیان شده‌اند:

جدول ۱: پرسش‌های مصاحبه نیمه‌ساختاریافته ناظر به دغدغه‌ها و پرسش‌های دینی دانش‌آموزان

۱- در مورد هویت و کیستی خودتان چه پرسش‌هایی دارید؟
۲- چه پرسش‌ها و مسائلی، این روزها مهم‌ترین دغدغه ذهنی شما هستند؟
۳- شما در مورد خدا چه شبهه و پرسش‌هایی دارید؟
۴- در مورد جهان آخرت (بهشت/ جهنم و ...) چه شبهه و پرسش‌هایی دارید؟
۵- در مورد مرگ انسان‌ها چه پرسش‌هایی دارید؟
۶- در مورد عبادت‌هایی چون نماز و روزه و ... چه پرسش‌هایی دارید؟
۷- در مورد اعتقاد به منجی و حضرت مهدی (عج) چه شبهه و پرسش‌هایی دارید؟
۸- در مورد روابط دختر و پسر چه پرسش‌هایی دارید؟
۹- در مورد پیشوایان دینی (پیامبر (ص)، امام علی (ع)، امام حسین (ع) و ...) چه پرسش‌هایی دارید؟
۱۰- در مورد سایر ادیان آسمانی چون آیین مسیحیت و یهود و ... چه پرسش‌هایی دارید؟
۱۱- اگر پرسش دینی یا فلسفی دیگری دارید لطفاً آن را بیان کنید.

برخی از افراد نمونه پژوهش به‌دلیل ترجیحات شخصی، قبول نکردند که به‌صورت حضوری در مصاحبه پژوهش شرکت کنند، اما فرم پرینت‌شده پرسش‌های پژوهش را از پژوهش‌گران دریافت کردند و پس از مدتی، یک «گزارش خودنوشت» از پرسش‌ها و دغدغه‌های ذهنی خود را متناسب با چارچوب راهنمای مصاحبه نیمه‌ساختاریافته پژوهش، در اختیار پژوهش‌گران قرار دادند. این داده‌ها هم در کنار داده‌های حاصل از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با دانش‌آموزان، در فرایند تحلیل داده‌ها، مورد بررسی قرار گرفتند.

بعد دیگر جامعه تحقیق این پژوهش، کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره دوم متوسطه سال تحصیلی ۱۳۸۸-۱۳۸۹ هستند. از آن‌جا که تمام این سه کتاب در فرایند تحلیل، مورد پژوهش قرار گرفتند، از این‌رو جامعه و نمونه آن در این بُعد از پژوهش، یکسان می‌باشند. مشخصات این کتب در جدول ۲ آمده است:

جدول ۲: مشخصات کتب دین و زندگی دوره دوم متوسطه

عنوان کتاب	مشخصات کتاب		
	دین و زندگی (۱)	دین و زندگی (۲)	دین و زندگی (۳)
تعداد صفحات	۱۵۲	۲۳۱	۱۷۰
تعداد درس‌ها	۱۲	۱۸	۱۳
سال انتشار	۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۹

یافته‌هاک پژوهش

از طبقه‌بندی و کدگذاری نخست داده‌های حاصل از روایت دانش‌آموزان از نوع پرسش‌های دینی‌شان ۸۴ کد پایه (مضمون فرعی) حاصل شد. در مرحله بعد، این کدهای اولیه مورد بازبینی و ترکیب قرار گرفتند و از تقلیل و ترکیب آن‌ها، ۱۱ کد سازمان‌دهنده (مضمون اصلی) مطابق جدول ۳ به دست آمد. مطابق این جدول می‌توان روایت دانش‌آموزان از نوع پرسش‌های دینی را در ۱۱ مضمون اصلی (کد سازمان‌دهنده) و ۸۴ مضمون فرعی (کد پایه) بیان داشت. در ادامه پژوهش این ۱۱ مضمون اصلی با مؤلفه‌های فرعی آن‌ها به تفکیک، بیان می‌شوند و میزان پرداخت کتب دین و زندگی به آن‌ها تبیین می‌شود.

جدول ۳: کدهای سازمان‌دهنده و کدهای پایه تحلیل نوع پرسش‌های دانش‌آموزان

کدهای سازمان‌دهنده (مضمون اصلی)	کدهای پایه (مضمون فرعی)
پرسش از هویت خویش	۱. هدف از خلقت انسان؛ ۲. هویت و کیستی او؛ ۳. ویژگی‌های فردی و اجتماعی مطلوب؛ ۴. ویژگی‌های فردی و جنسیتی خوب؛ ۵. جایگاه و وظیفه فرد در جهان هستی؛ ۶. مبدا خلقت؛ ۷. اهمیت شخص از نگاه دیگران؛ ۸. پیوستگی هویت ملی و تاریخی نسل‌های گذشته؛ ۹. عملکرد مطلوب در امور دینی و معنوی؛ ۱۰. حدود تأثیرگذاری و تأثیرپذیری از دیگران؛ ۱۱. دلایل بی‌ثباتی در احوال آدمی؛ ۱۲. جبر و اختیار انسان.
پرسش در باب مسائل و دغدغه‌های فردی	۱. امکان پیش‌بینی آینده فردی و اجتماعی؛ ۲. چگونگی بنده خوب خدا بودن و انجام اعمال صالح؛ ۳. نگرانی از قضاوت و اعمال دیگران؛ ۴. آینده و آزادی انسان‌ها؛ ۵. حق انتخاب خانواده و عدم درک متقابل؛ ۶. چالش‌های فضای مجازی؛ ۷. دلایل کم‌رنگ شدن حجاب در جامعه؛ ۸. چرایی درس خواندن با وجود بیکاری فارغ‌التحصیلان مدارس و دانشگاه‌ها.
پرسش در باب خدا	۱. چرایی عدم دیدن خدا؛ ۲. چرایی تکلیف و عدم استجاب دعا از سوی خدا.
پرسش درباره جهان آخرت	۱. چرایی و چگونگی جهان آخرت؛ ۲. چرایی بهشت و جهنم؛ ۳. واقعیت، چرایی و زمان قیامت؛ ۴. عاقبت غیر مسلمانان؛ ۵. همیشگی بودن یا موقتی بودن جهنم و بهشت.
پرسش درباره ماهیت مرگ	۱. چرایی و زمان مرگ؛ ۲. وجود و چگونگی زندگی پس از مرگ؛ ۳. چرایی و چگونگی شب اول قبر؛ ۴. ماهیت و چگونگی مرگ؛ ۵. چرایی ترس از مرگ و دل بستگی به دنیا.
پرسش درباره فلسفه عبادات	۱. معنا و فلسفه وجوب نماز و روزه؛ ۲. چرایی و چگونگی آثار و ثواب آن‌ها؛ ۳. اعمال خوب جایگزین نماز و روزه؛ ۴. چرا اعمال عبادی کیفیت و چگونگی خاصی دارند؟؛ ۵. چرایی زودتر به سن تکلیف رسیدن دختران؛ ۶. دلیل عدم تأثیرگذاری عبادات؛ ۷. چگونگی قبولی توبه و عبادت گناه‌کاران.
پرسش درباره امام زمان	۱. زمان، مکان و چگونگی ظهور؛ ۲. چرا ظهور صورت نمی‌گیرد؛ ۳. چرایی و چگونگی غیبت و ندیدن

کدهای سازمان دهنده (مضمون اصلی)	کدهای پایه (مضمون فرعی)
	حضرت؛ ۴. چگونگی و مکان زندگی حضرت در غیبت؛ ۵. چرایی و چگونگی حضورشان در زمین؛ ۵. نشانه‌های ظهور و کامل شدنشان؛ ۶. چگونگی جهان بعد از ظهور؛ ۷. توانایی‌ها در زمان غیبت و ویژگی‌های ظاهری حضرت؛ ۸. ویژگی‌های یاران حضرت.
پرسش درباره روابط دختر و پسر	۱. چگونگی و حدود روابط با نامحرم؛ ۲. چرایی حرام بودن و منع روابط دختر و پسر؛ ۴. چرایی آزادی بیش‌تر پسران در روابط؛ ۵. امکان رابطه با نامحرم به منزله مقدمه ازدواج؛ ۶. امکان بخشیده شدن گناهان زمان ارتباط در پس از ازدواج؛ ۷. چرایی لزوم ازدواج و فلسفه خطبه عقد؛ ۸. نسبت محدودیت رابطه پسر و دختر و ارتباط آن با فساد در جامعه.
پرسش در مورد پیشوایان دین اسلام	۱. دلیل چندهمسری برخی پیشوایان دین؛ ۲. امکان تحریف یا عدم تحریف وقایع تاریخی دین و احادیث؛ ۳. چرایی برگزاری مراسمات درباره پیشوایان؛ ۴. آیا پیشوایان دینی منصوب شده خدا بودند و چرا؛ ۵. دیدگاه پیروان ادیان دیگر درباره پیامبر (ص) و چرایی انکار آن‌ها؛ ۶. امکان دیدن پیشوایان دینی در قیامت؛ ۷. ظاهر، سبک زندگی و شعل پیشوایان دینی؛ ۸. عدم ممانعت از شهادت خود توسط پیشوایان دینی با وجود علم به آن؛ ۹. معجزه خاص پیامبر و دین اسلام؛
پرسش در مورد ادیان آسمانی دیگر	۱. تفاوت و اشتراکات اسلام، یهود و مسیحیت؛ ۲. انکار و قبول پیامبر اسلام از سوی پیروان سایر ادیان و چرایی آن؛ ۳. چرایی تفاوت عبادات و احکام در ادیان؛ ۳. چرایی تعدد ادیان و میزان مقبولیت آن‌ها نزد مردم؛ ۴. چرایی و چگونگی ظهور ادیان؛ ۵. چرایی ادیان و نگاه قرآن به آن‌ها؛ ۶. چرایی اعتقاد به اسلام به عنوان تنها دین کامل و نجات‌بخش؛ ۷. امکان آزادی انتخاب دین و دلیل حکم ارتداد؛ ۸. چرایی پنهان بودن حضرت خضر؛ ۹. چرایی نژادپرستی برخی از یهودیان؛ ۱۰. چرایی سعادت و زندگی بهتر غیرمسلمانان.
سایر پرسش‌های فلسفی و جهان‌شناسی	۱. چرایی وجود انبوه ظلم و شر در جهان؛ ۲. اهمیت فلسفه و فلسفی اندیشیدن؛ ۳. چرایی ماوراءالطبیعه و ابعاد آن.

تحلیل کتاب‌هاک دین و زندگی بر اساس مقولات ناظر به پرسش‌هاک دینک دانش‌آموزان

پس از انجام مرحله نخست پژوهش و شناسایی نوع و گونه‌های اصلی و فرعی پرسش‌های دینی دانش‌آموزان (جدول ۳)، این ساختار و قالب به‌منابه چکلیست تحلیل محتوای کتب دین و زندگی دوره دوم متوسطه، مبنا واقع شد. اعتبار این سازه با تأکید بر ملاحظات و ملاک‌های اعتباربخشی در پژوهش‌های کیفی، یعنی بررسی «تطابق همگونی داده‌ها»^۱ (بازرگان، ۱۴۰۲) از نوع تعدد پژوهش‌گران، مورد توجه قرار گرفت.

سپس، محتوای هر کتاب به‌صورت مستقل چندبار مورد مطالعه و خوانش قرار گرفت تا تحلیل‌گر به‌طور کامل با محتوای آن آشنا شود. در گام بعد هر پاراگراف (بند) به‌صورت دقیق مطالعه شد و مضامین پنهان و آشکار آن مورد بررسی قرار گرفت تا مشخص شود که هر پاراگراف که واحد تحلیل است آیا مطلب و بحثی مرتبط با مقولات پژوهش و نوع پرسش‌های دانش‌آموزان دارد یا خیر؛ در صورت وجود مطلب و بحثی مرتبط، فراوانی و شماره پاراگراف با توجه به صفحه و کتاب یادداشت شد. برای این کار از تحلیل محتوای قیاسی-مضمونی-کیفی استفاده شده است؛ روش تجزیه‌وتحلیل تفسیری که تحلیل تأویلی و تفهیمی هم نامیده می‌شود به‌دنبال کشف و بازگو کردن پیام‌های نهفته در متن یا واقعۀ درون زمینه است. (کریمی و نصر، ۱۳۹۲) به‌منظور اعتباربخشی به یافته‌های پژوهش، کار به‌صورت گروهی

توسط نویسندگان مقاله انجام شد تا نتایج به دست آمده از قابلیت بین‌الذهانی داده‌های علمی برخوردار شوند. شواهدی برای صحت تحلیل و تفسیر مباحث مرتبط با ذکر صفحات کتب یادداشت شد که به دلیل محدودیت حجم یک مقاله، این شواهد در پژوهش روایت نشدند اما در نظر پژوهش‌گران موجود هستند.

چنان‌که بیان شد در قسمت تحلیل محتوای کتاب، واحد بررسی (تحلیل) متن کتاب‌ها، یک پاراگراف (بند) بود. منظور از این واحد تحلیل، همان تعریف مرسوم از اصطلاح پاراگراف یعنی تعدادی خط مرتبط که حول یک مطلب خاص می‌باشند و محدوده شروع و پایان آن با علائم نگارشی مشخص شده است.

تعداد پاراگراف‌ها مورد بررسی در کتاب دین و زندگی (۱)، ۳۱۱ پاراگراف، در کتاب دین و زندگی (۲)، ۶۱۴ پاراگراف، در کتاب دین و زندگی (۳)، ۴۴۱ پاراگراف و در مجموع سه کتاب ۱۳۶۶ پاراگراف بود که بر اساس مضامین اصلی و فرعی ناظر به نوع پرسش‌های دینی دانش‌آموزان مورد تحلیل قرار گرفتند. نتایج آن در جدول ۴ بیان شده است.

جدول ۴: تحلیل محتوای کتاب‌های دین و زندگی براساس مقوله‌های اصلی نوع پرسش‌های دانش‌آموزان

مقولات کتاب	پرسش از هویت خویش	پرسش در باب مسائل و دغدغه‌های فردی	پرسش در باب خدا	پرسش جهان آخرت	پرسش درباره ماهیت مرگ	پرسش درباره فلسفه عبادات	پرسش درباره امام زمان	پرسش درباره روابط دختر و پسر	پرسش در مورد پیشوایان دین اسلام	پرسش در مورد سایر ادیان آسمانی	سایر پرسش‌های دینی و فلسفی	جمع
دین و زندگی (۱)	۲۶	۲	۱	۴۲	۱۶	۲۹	۰	۰	۱۰	۳	۰	۱۲۹
دین و زندگی (۲)	۱۷	۱	۰	۳	۰	۱	۳۱	۲۹	۹۹	۴۸	۲	۲۳۱
دین و زندگی (۳)	۴۶	۲۲	۲۷	۴	۰	۱۴	۰	۶	۸	۲۰	۴	۱۵۱
مجموع پاراگراف‌های دارای پاسخ صریح یا ضمنی پرسش‌های دانش‌آموزان	۸۹	۲۵	۲۸	۴۹	۱۶	۴۴	۳۱	۳۵	۱۱۷	۷۱	۶	۵۱۱
مجموع کل پاراگراف‌های بررسی شده	۱۳۶۶ پاراگراف											
درصد در پاراگراف‌های بررسی‌شده	۶/۵	۲	۲	۳/۶	۱/۲	۳	۲/۳	۲/۶	۸/۶	۵/۲	۰/۴۴	۳۷/۴

پرسش از هویت خویش

هویت به معنی «چه کسی بودن» است و از نیاز طبیعی انسان به شناخته شدن و شناسانده شدن به چیزی یا جایی سرچشمه می‌گیرد. این حس تعلق، به صورت فطری در انسان وجود دارد. برآورده شدن این نیاز فطری، خودآگاهی فردی را در انسان به وجود می‌آورد. هویت فردی ویژگی‌های شخصیتی است که فرد را از دیگران متمایز می‌کند. ابعاد گوناگون شخصیت یک فرد هویت او را تشکیل می‌دهد (رضایی قادری، ۱۳۹۸: ۱۲). عدم توجه به هویت باعث ایجاد بحران هویت یا از خود بیگانگی می‌شود که دارای

شاخص‌هایی چون احساس بی‌قدرتی، احساس پوچی، احساس بی‌معیاری، جامعه‌گریزی و جدایی از خویش است (میرساردو، کاوسی و ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۷: ۸۹).

بحران هویت علاوه بر این که یکی از عوامل آسیب‌زای اجتماعی است، دارای پیامدهای منفی نیز است و بحران‌هایی مانند بحران اعتیاد، بحران طلاق، بحران بزه‌کاری، بحران بیکاری، بحران فرار مغزها، بحران آموزش و پرورش، بی‌هدفی، رخوت و سستی، بی‌انگیزگی و بی‌مسئولیتی در جوانان را در پی خواهد داشت. از این رو، باید درصدد پیش‌گیری و حل این مشکلات در کشورمان باشیم. یکی از راه‌های آن اصلاح نظام آموزشی کشور و شناسایی دقیق و صحیح نیازهای جوانان و ایجاد پل ارتباطی میان نسل قدیم و جدید با توجه به مقتضیات زمان است (میرساردو، کاوسی و ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۷: ۹۰).

با توجه به اهمیت مقوله هویت و میزان بالای فراوانی پرسش‌های دانش‌آموزان در این زمینه از یک سو و درصد پاسخ‌گویی کتب دین و زندگی دوره دوم متوسطه به این پرسش از سوی دیگر، به نظر می‌رسد پاسخ‌گویی مناسبی در این زمینه صورت نگرفته است. برای مثال در مورد هدف از خلقت انسان، ۲۴ مورد پرسش از سوی دانش‌آموزان مطرح شده است. در حالی که فقط ۰/۸ درصد از پاراگراف‌های بررسی شده در این مقوله، به این موضوع اختصاص یافته است و یا در مورد ویژگی‌های فردی و جنسیتی ۱۵ مورد پرسش از سوی دانش‌آموزان مطرح شده است که تنها ۰/۴ درصد از پاراگراف‌ها را به خود اختصاص داده است که آن‌ها هم بیش‌تر به اهمیت زن در دیدگاه اسلام پرداخته است نه چرایی آفریده شدن به‌عنوان دختر و فلسفه خلقت زن. بنابراین با توجه به مطالب ذکر شده بهتر است به مقوله هویت و پرسش‌های مطرح شده از سوی دانش‌آموزان در بازنگری این کتاب‌ها بیش‌تر توجه شود.

پرسش در باب مسائل و دغدغه‌هاک روزمره دانش‌آموزان

در مجموع ۱۳۶۶ پاراگراف بررسی شده کتب دین و زندگی دوره دوم متوسطه، ۲۵ پاراگراف یعنی ۱/۸۳ درصد آن‌ها مباحثی مرتبط با مقوله پرسش در باب مسائل و دغدغه‌های روزمره دانش‌آموزان را دربرداشتند. در رابطه با کدهای پایه آینده فردی و اجتماعی، قضاوت و اعمال دیگران، آینده و آزادی انسان‌ها، حق انتخاب خانواده و عدم درک متقابل، هیچ مبحث مرتبطی در کتاب‌های مورد تحلیل مشاهده نشد. در کتاب دین و زندگی (۱)، تنها ۲ پاراگراف از مجموع ۳۱۱ پاراگراف بررسی شده دارای مباحثی مرتبط با کد پایه ۲۰ (چرایی کم‌رنگ شدن حجاب)، هستند که ۰/۶ درصد از این پاراگراف‌ها را شامل می‌شود. در کتاب دین و زندگی (۲)، تنها یک پاراگراف برای کد پایه ۲۱ (چرایی و فایده درس خواندن) دیده شد که ۰/۱۶ درصد پاراگراف‌های کتاب دین و زندگی (۲) را به خود اختصاص داده و برای بقیه کدهای پایه این مقوله اصلی پژوهش، مطلب مرتبطی دیده نشد. هم‌چنین ۲۲ پاراگراف معادل ۴/۹۸ درصد پاراگراف‌های بررسی شده کتب دین و زندگی (۳)، حاوی مطالبی مرتبط با مقوله اصلی دغدغه‌های روزمره دانش‌آموزان هستند. برای کدهای پایه آینده فردی و اجتماعی، قضاوت و اعمال دیگران، آینده و آزادی انسان‌ها، حق انتخاب خانواده و عدم درک متقابل، چرایی کم‌رنگ شدن حجاب؛ مباحثی در این کتاب هم مشاهده نشد. از آن جا که کتاب دین و زندگی دارای ساختار و عنوانی در پیوند عمیق با زندگی است، ضرورت دارد رد پای مسائل و دغدغه‌های جدی دانش‌آموزان در تار و پود آن بسیار پررنگ باشد. نتایج پژوهش از این جنبه نشان از فقدان حضور برخی از مهم‌ترین دغدغه‌های دانش‌آموزان در سه کتاب دین و زندگی بررسی شده دارد.

پرسش در باب خدا

از ۱۳۶۶ پاراگراف کتب دین و زندگی دوره دوم متوسطه ۲۸ پاراگراف یعنی ۲ درصد کل آن‌ها مباحثی مرتبط با مقوله پرسش در باب خدا را دارند. در کتاب دین و زندگی (۱) تنها یک پاراگراف به کد پایه ۲۴ (چرایی انجام تکلیف و عدم استجاب دعا) مربوط به این مقوله پاسخ داده است که ۰/۳۲ درصد پاراگراف‌های بررسی‌شده این کتاب را به خود اختصاص داده است. در کتاب دین و زندگی (۲) هیچ مقوله‌ای در این باب یافت نشد و در کتاب دین و زندگی (۳)، ۶/۱۲ درصد پاراگراف‌های بررسی شده مباحثی مرتبط با این مقوله را در برداشتند. به نظر می‌رسد این پردازش حداقلی در باب خدا و پرسش‌های مرتبط با آن، جای تأمل و بازنگری دارد.

پرسش درباره معاد

در مجموع از ۱۳۶۶ پاراگراف کتب دین و زندگی دوره دوم متوسطه، ۴۹ پاراگراف که ۳/۶ درصد از این پاراگراف‌ها را به خود اختصاص می‌دهند، مباحثی مرتبط با مقوله پرسش درباره معاد را دارند. در این کتاب‌ها هیچ مبحث صریح یا ضمنی مرتبطی با کد پایه ناظر به پرسش دانش‌آموزان درباره «همیشگی یا موقتی بودن بهشت و جهنم» مشاهده نشد.

یکی از اصلی‌ترین باورهای دینی اسلام و سایر ادیان آسمانی اعتقاد به معاد است. در برنامه تبلیغی پیامبر اسلام (ص) به موضوع بسیار مهم اعتقاد به معاد اهمیت زیادی داده شده است. در تعداد قابل توجهی از آیات قرآن به صورت مستقیم و غیر مستقیم، به اعتقاد به معاد و آثار و ویژگی‌های آن اشاره شده است. چنان‌که تقریباً ۲۵/۸ درصد کل آیات قرآن به تبیین و تشریح قیامت و آخرت پرداخته‌اند که این مسئله، اهمیت این موضوع را نشان می‌دهد و عدم تبیین دقیق معارف اسلامی در زمینه معاد باعث ارائه تصویر تاریکی از زندگی پس از مرگ، ترس از آخرت و عذاب الهی و مانع گرایش به اعتقادات مذهبی در مخاطبان و مترجمان می‌شود چنان‌که وحشت از قیامت ممکن است باعث تلخ شدن زندگی به کام معتقدان به دین می‌شود. سخن گفتن بدون استدلال و جنبه‌های عقلانی و ذهنی از اعتقاد به معاد و تأکید محض بر جنبه‌های عاطفی اعتقاد به قیامت، موجب کاهش گرایش به‌ویژه در جوانان نسبت به اعتقاد به معاد می‌شود (نوید، ۱۳۷۶: ۳-۵).

از یک‌سو با نظر به اهمیت تبیین عقلانی اعتقاد به معاد و از سوی دیگر فراوانی زیاد پرسش‌های دانش‌آموزان درباره آن، ضرورت پردازش و تبیین بیش‌تر این موضوع در کتاب‌های دین و زندگی دانش‌آموزان را آشکار می‌کند.

پرسش درباره مرگ

در مجموع ۱۶ پاراگراف که ۱/۱۷ درصد از ۱۳۶۶ پاراگراف بررسی‌شده کتاب‌های دین و زندگی دوره دوم متوسطه را به خود اختصاص داده، مباحثی مرتبط با مقوله پرسش درباره مرگ را در بر دارند. هیچ مطلبی که با کد پایه ناظر به پرسش دانش‌آموزان درباره «چرایی مرگ و زمان نامشخص آن» ارتباط داشته باشد در این کتب دیده نشد.

داشتن دید مثبت به آینده و سرنوشت انسان، آدمی را از نگاه بدبینانه و پوچ‌گرایانه نسبت به زندگی حفظ می‌کند و به آن معنا می‌بخشد. اگر مرگ و آینده انسان مبهم باشد و آدمی مرگ را به معنای نیستی و پایان حیات بداند، تحمل سختی‌ها و محرومیت‌های زندگی چه مفهومی و معنایی می‌تواند داشته باشد؟ این نگرش بدبینانه یأس و ناامیدی را بر انسان حاکم می‌کند تا جایی که می‌تواند فرد را به خودکشی برساند و یا باعث تفکر مادی‌گرایانه و دنیوی در او شود و انسان برای رسیدن به خواسته‌های خود به هرکاری دست بزند و فقط خود و دنیا را در نظر بگیرد. شناخت مبدا و معاد و توجه به مسئله مرگ آگاهی و معناداری زندگی از بنیادی‌ترین آموزه‌های دینی است. زیرا با این شناخت جهت و نحوه زندگی آدمی در دنیا و پس از مرگ مشخص می‌شود (طاهری سرتشنیزی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۷۸-۱۷۹).

در کتاب دین و زندگی (۱)؛ تعداد ۴۲ پاراگراف معادل ۱۳/۵ درصد از واحدهای تحلیل، مباحثی مرتبط با مقوله قبلی پژوهش یعنی پرسش درباره معاد دارند ولی به مقولات چستی عاقبت غیر مسلمانان، همیشگی بودن یا موقتی بودن جهنم و بهشت پرداخته نشده است. در کتاب دین و زندگی (۲)، ۳ پاراگراف از مجموع پاراگراف‌های بررسی شده‌ای که ۰/۵ درصد این پاراگراف‌ها را شامل می‌شود مباحثی متناسب با این مقوله دارند و کدهای پایه چرایی وجود بهشت و جهنم؛ واقعیت قیامت و زمان قیامت؛ همیشگی بودن یا موقتی بودن جهنم و بهشت بدون مطلب مرتبط هستند. مجموعاً ۴ پاراگراف مطلب مرتبط با مقوله اصلی پرسش درباره معاد را در کتاب دین و زندگی (۳) دارا هستند که ۰/۹ درصد پاراگراف‌های بررسی شده را پوشش می‌دهند. و باز کدهای پایه چرایی بهشت و جهنم؛ واقعیت قیامت و زمان آن؛ همیشگی بودن یا موقتی بودن جهنم و بهشت؛ هیچ پاراگرافی که پاسخ‌گوی پرسش‌های دانش‌آموزان در این کدها باشد دیده نشد. برای مقوله ماهیت مرگ فقط حدود ۱/۲ درصد از پاراگراف‌های بررسی شده را به خود اختصاص داده‌اند که مقدار با توجه به اهمیت این موضوع میزان ناچیزی است و فراوانی پرسش‌های دانش‌آموزان هم نشان‌دهنده دغدغه‌های آن‌ها در این مورد است که توجه و ارائه مطالب بیش‌تری را در باب این مقوله در کتب دین و زندگی از سوی مؤلفان آن‌ها را می‌طلبد.

پرسش از فلسفه عبادات

در کتب دین و زندگی دوره دوم متوسطه از مجموع ۱۳۶۶ پاراگراف ۴۴ پاراگراف مباحثی مرتبط با مقوله فلسفه عبادات داشتند. این مقدار، ۳/۲۲ درصد این پاراگراف‌ها را شامل می‌شود. در ارتباط با کد پایه ناظر به پرسش مهم دانش‌آموزان دختر درباره «چرایی زودتر به سن تکلیف رسیدن دختران» مباحثی در هیچ‌کدام از این سه کتاب دیده نشد.

پژوهش درباره فلسفه اوامر و افعال الهی مختص انسان نیست حتی ملائکه با تمام مقام اطاعت و تسلیمی که نسبت به خدا داشتند برای خلقت انسان توسط خداوند دلیل و فلسفه خواستند و خداوند هم با دلایل قانع‌کننده پاسخ آن‌ها را داد تا ثابت کند افعال الهی عالمانه و دارای ملاک و مصلحت است (آیه ۳۰ بقره) «هنگامی را که پروردگارت به فرشتگان گفت: من در روی زمین جانشینی قرار خواهم داد. فرشتگان گفتند: آیا کسی را در آن قرار می‌دهی که فساد و خونریزی کند». در آیات قرآن و روایات به تفکر و تعقل و استفاده از علم در شناخت دین و رسیدن به باور دینی تأکید شده است و این آیات و روایات جمود فکری و عقل‌گریزی را رد می‌کند و به پیروی با شناخت و نه از روی عادت و تقلید محض

سفارش می‌کند. از سوی دیگر بیان فلسفه احکام که مستند به ادله محکم و شرعی باشد باعث ایجاد انگیزه مضاعف در فرد می‌شود؛ زیرا وقتی فرد دلیل انجام یک عمل و آثار و نتایج آن را بداند، میل و رغبت بیش‌تری به انجام عمل پیدا می‌کند و از سوی دیگر بهانه بی‌ثمر بودن اعمال نمی‌تواند به انکار و بی‌تفاوتی نسبت به انجام عمل سوق دهد (بهرامی و ربانی، ۱۳۷۴: ۶۰).

۲۹ پاراگراف معادل ۹/۳۲ درصد از واحدهای تحلیل کتاب دین و زندگی (۱)، مبحث متناسب با پرسش‌های دانش‌آموزان در مورد مقوله فلسفه عبادات را دارند. کدهای پایه چرایی کیفیت خاص اعمال عبادی؛ چرایی زودتر به سن تکلیف رسیدن دختران؛ دلیل عدم تأثیرگذاری عبادات با وجود انجام آن‌ها، هیچ واحد تحلیلی را به خود اختصاص ندادند. تنها یک پاراگراف از کتاب دین و زندگی (۲)، مطلب مرتبط با مقوله فلسفه عبادات داشت که ۰/۱۶ درصد پاراگراف‌های بررسی‌شده این کتاب را به خود اختصاص داده است. در کتاب دین و زندگی (۳)، در مجموع ۱۴ پاراگراف که ۳/۲ درصد پاراگراف‌های بررسی‌شده کتاب را شامل می‌شود مبحث مرتبط با این مقوله را در خود دارند. در رابطه با کدهای پایه ناظر به چرایی و چگونگی آثار و ثواب عبادات؛ نوع اعمال خوب جایگزین نماز و روزه؛ چرایی زودتر به سن تکلیف رسیدن دختران، در این کتاب هم هیچ مبحثی یافت نشد.

پرسش درباره امام زمان

عدم شناخت صحیح از مفهوم مهدویت و امام زمان (عج)، شرایط غیبت و ظهور او، باعث ایجاد تردیدهایی در دینداری متربیبان می‌شود؛ شناخت نشانه‌ها و علائم ظهور یکی از فروع شناختن حضرت ولی عصر (عج) است. زیرا شناخت این نشانه‌ها باعث می‌شود انسان فریب مدعیان دروغین مهدویت را نخورد بنابراین منتظران باید بعد از شناخت امام عصر (عج) به مطالعه و شناخت نشانه‌های ظهور بپردازند (شفیعی سروستانی، ۱۳۸۰: ۴).

همان‌گونه که درصد پاسخ‌گویی به پرسش‌های دینی دانش‌آموزان در مقوله مهدویت نشان می‌دهد، به مقوله منجی هم آن‌چنان که اهمیت موضوع می‌طلبد در کتب دین و زندگی دوره دوم متوسطه پرداخته نشده است. برای نمونه کد پایه که ناظر به پرسش دانش‌آموزان درباره نشانه‌های ظهور است، حتی یک پاراگراف هم مطلب وجود ندارد. این امر می‌تواند زمینه‌ساز انحرافات زیادی از جمله گرایش به مدعیان دروغین و یا انکار مهدویت و وجود امام عصر (عج) شود.

در کتاب دین و زندگی (۲) در مجموع ۳۱ پاراگراف یعنی ۵ درصد از این کتاب مطلب مرتبط با مقوله اصلی پرسش در مورد امام زمان دارد و مطلب مرتبطی با کدهای؛ چرایی عدم ظهور و نشانه‌های آن یافت نشد. در کتاب‌های دین و زندگی (۱) و (۳) هم هیچ واحد تحلیلی که مبحثی مرتبط با مقوله اصلی پرسش در مورد امام زمان داشته باشد دیده نشد.

پرسش درباره روابط دختر و پسر

روابط غیرعادی و ناپخته دختر و پسر به‌عنوان یک معضل اجتماعی مطرح است، روابطی که از روی هیجان، تخیلات و رؤیاپردازی است. تعالیم اسلام این روابط را نهی می‌کند و برای حضور زنان و دختران در جامعه حدودی را مشخص می‌کند تا به دور از رفتار نمایشی، عشق و علاقه بین دو جنس برای تشکیل

خانواده ایجاد شود؛ اگر حدود و چگونگی این روابط مشخص نباشد فرد دچار آسیب‌های زیادی می‌شود؛ از جمله این آسیب‌ها می‌توان به سرکوب شدن استعدادها، افت تحصیلی یا رکود علمی، اضطراب، تشویش و نگرانی (از فاش شدن رابطه و حس گناه)، عدم واقع‌بینی، منجر نشدن به ازدواج پایدار، محرومیت از ازدواج پاک، عدم استقبال از تشکیل خانواده، انحطاط اخلاقی، خیانت به همسر آینده، نارضایتی از همسر آینده و بدگمانی نسبت به او، تنوع‌طلبی جنسی، خطر به دام افتادگی و آسیب‌های دیگر می‌توان اشاره کرد (شاهرضا گم‌سای، ۱۳۹۶: ۲).

در کتاب دین و زندگی (۱) بحثی مرتبط با مقوله پرسش دانش‌آموزان درباره مسئله روابط دختر و پسر مشاهده نشد. در کتاب دین و زندگی (۲) مجموع ۲۹ پاراگراف مطلب مرتبط این موضوع داشتند که ۴/۷ درصد از کل پاراگراف‌های این کتاب را به‌خود اختصاص داده است. برای کدهای پایه ناظر به پرسش دانش‌آموزان درباره چرایی آزادی بیش‌تر پسران در روابط؛ چرایی عدم رابطه با نامحرم؛ امکان بخشیده شدن گناهان زمان ارتباط پس از ازدواج واحد تحلیل مرتبطی دیده نشد. کتاب دین و زندگی (۳) در مجموع ۶ پاراگراف یعنی ۱/۳۷ درصد این کتاب مطلب مرتبط با مقوله پرسش ناظر به روابط دختر و پسر دارد و برای کدهای پایه چگونگی و حدود روابط با نامحرم؛ درست با نادرست بودن رابطه با نامحرم به‌عنوان مقدمه ازدواج؛ چرایی لزوم ازدواج و فلسفه خطبه عقد؛ چرایی آزادی بیش‌تر پسران در روابط؛ چرایی عدم رابطه با نامحرم؛ امکان بخشیده‌شدن گناهان زمان ارتباط پس از ازدواج هم واحد تحلیل مرتبطی دیده نشد.

دغدغه و مسئله ارتباط با جنس مخالف، امروزه یکی از مسائل بسیار جدی و پرچالش نوجوانان دختر و پسر شده است. چنان‌که پژوهش‌ یاری دهنوی و ابراهیمی (۱۴۰۲) نشان می‌دهند، امروز در برخی موارد سن ورود به این نوع روابط پرخطر به سنین اوایل نوجوانی و متوسطه اول هم رسیده است و این نوع روابط می‌تواند آسیب‌های تربیتی متعدد برای نوجوانان در پی داشته باشد. از این‌رو به نظر می‌رسد مؤلفان کتب درسی دین و زندگی باید توجه ویژه‌ای به این دغدغه و مسئله جدی دنیای نوجوانان داشته باشند و خوراک فکری مناسبی برای آن‌ها در تاروپود این کتاب‌ها فراهم کنند.

پرسش درباره پیشوایان دین اسلام

مسئله امامت بعد از توحید و نبوت مهم‌ترین مسئله در دین اسلام است و طبق نظر شیعه امام باید از جانب خدا و رسول او تعیین شده باشد، چون داشتن عصمت شرط امامت است و امام معصوم را فقط خدا و رسول او می‌شناسند، بدون شناخت امام و فهم جایگاهش ایمان ناقص است و دستاوردهای پیامبر (ص) در معرض خطر قرار می‌گیرند، جامعه اسلامی بدون امام به سرمنزل سعادت و کمال نمی‌رسد و شریعت بدون امام محفوظ نمی‌ماند؛ امامان به اذن خداوند راهنمایان مسیر کمال بشری و محافظان شریعت الهی هستند (بیات، ۱۳۹۲: ۸).

برای این‌که بتوانیم پیامبر (ص) و پیشوایان دینی را به‌عنوان اسوه و الگوی تربیتی به نسل جوان و نوجوان معرفی کنیم، لازم است زمینه شناخت درست و منطقی آن‌ها را برای این متریبان فراهم کنیم. امروزه با گسترش افسارگسیخته ابزارها و فناوری‌های اجتماعی-ارتباطی، متریبان در معرض طوفان

پرسش‌ها، شبهه‌ها و اطلاعات درست و نادرست درباره شخصیت پیشوایان دینی قرار می‌گیرند. از این‌رو، از بایسته‌های ضروری تربیت دینی در این عصر، مواجهه عقلانی و فعالانه دانش‌آموزان با این محتواهاست. کتب دین و زندگی دانش‌آموزان یکی از بسترهای بسیار مناسب برای پرداخت به مسئله است.

نتایج پژوهش در زمینه حکایت از فقدان جدی عدم پردازش درست مواجهه با این نوع دغدغه‌ها و پرسش‌های جدی دانش‌آموزان درباره پیشوایان دین اسلام دارد. چنان‌که در مورد برخی از کدهای پایه ناظر به پرسش‌های آن‌ها، هیچ مبحثی وجود ندارد. به‌عنوان مثال در این کتب هیچ مبحثی ناظر به کد پایه متعلق به پرسش دانش‌آموزان درباره چرایی چندمسمری داشتن برخی پیشوایان دینی، هیچ مطلبی وجود ندارد. حال آن‌که این مسئله یکی از پرسش‌های جدی دانش‌آموزان دختر نمونه این پژوهش بوده است. این موضوع می‌تواند دست‌مایه ایجاد شبهات فراوانی برای آن‌ها باشد و زمینه رویگرانی دینی را در آن‌ها تشدید کند.

در کتاب دین و زندگی (۱) در مجموع ۱۰ پاراگراف یعنی ۳/۲۱ درصد از پاراگراف‌های بررسی‌شده این کتاب دارای مطلب مرتبط با مقوله پرسش درباره پیشوایان دینی دارد. در کتاب دین و زندگی (۲)، در مجموع ۹۹ پاراگراف مطلب مرتبط با این مقوله را دارد که ۱۶/۱۲ درصد پاراگراف‌های بررسی‌شده این کتاب را به‌خود اختصاص داده است. برای کدهای پایه ناظر به پرسش دانش‌آموزان درباره چندمسمری برخی پیشوایان دین؛ دیدگاه ادیان دیگر و چرایی انکار آن‌ها؛ امکان دیدن پیشوایان دینی در قیامت مطلب مرتبطی دیده نشد.

در کتاب دین و زندگی (۳) تعداد ۸ پاراگراف که ۱/۸ درصد کتاب را شامل می‌شود مطلب مرتبط با مقوله اصلی پرسش درباره پیشوایان دینی دارد. در مورد کدهای پایه تحریف یا عدم تحریف وقایع تاریخی و احادیث؛ چندمسمری برخی پیشوایان دینی؛ دیدگاه ادیان دیگر و چرایی انکار آن‌ها؛ امکان دیدن پیشوایان دینی در قیامت؛ عدم ممانعت برخی امامان از شهادت خود با وجود علم به آن و ...، مبحث مرتبط مشاهده نشد.

پرسش از ادیان آسمانی دیگر

چنان‌که پیش‌تر بیان شد امروزه به‌دلیل وجود ابزارهای و فناوری‌های اجتماعی و ارتباطی، انگاره زیست در «دهکده جهانی» تحقق یافته است و دانش‌آموزان اطلاعات گوناگونی درباره سایر ادیان آسمانی و غیرآسمانی به‌دست می‌آورند. این اطلاعات، فرصت مقایسه ادیان مختلف را برای نسل آگاه و پرسش‌گر فعلی، فراهم می‌کند. از این‌رو، ضرورت دارد تربیت دینی جایی برای پرسش‌های دینی دانش‌آموزان درباره سایر ادیان باز کند و به آن‌ها، پاسخ درست دهد. کتب دین و زندگی، بهترین بستر موجود در نظام تربیت رسمی جامعه ما برای پرداختن به این نوع از پرسش‌هاست. اما نتایج پژوهش درباره این دغدغه و پرسش‌های جدی دانش‌آموزان، نشان از ضعف و نادیده گرفتن این مسئله مهم تربیت دینی دارد.

در این مورد، نتایج پژوهش حکایت از آن دارد که در کتاب دین و زندگی (۱) در مجموع ۳ پاراگراف (۰/۹۶ درصد) مطلب مرتبط با مقوله اصلی پرسش درباره سایر ادیان آسمانی دارد. تنها برای دو کد پایه ناظر به پرسش دانش‌آموزان درباره تفاوت‌ها و اشتراکات دین اسلام، یهود و مسیحیت، چرایی تفاوت عبادات و احکام ادیان آسمانی مختلف، واحد تحلیل مرتبط یافت شد و سایر کدهای پایه این موضوع هیچ واحد تحلیلی را به خود اختصاص ندادند.

از مجموع ۶۱۴ پاراگراف بررسی شده کتاب دین و زندگی (۲)، ۴۸ پاراگراف مطلبی مرتبط با مقوله اصلی پرسش درباره سایر ادیان آسمانی دارد که ۷/۸ درصد این کتاب را به خود اختصاص داده است. برای کدهای پایه چستی ادیان دیگر و نگاه قرآن به آنها مطلب و مبحث مرتبطی مشاهده نشد.

کتاب دین و زندگی (۳)، ۲۰ پاراگراف یعنی ۴/۵ درصد از پاراگراف‌های بررسی شده مطلب مرتبط به مقوله اصلی پرسش درباره سایر ادیان آسمانی دارند. برای کدهای پایه ناظر به پرسش دانش‌آموزان درباره تفاوت‌ها و اشتراکات دین اسلام، یهود و مسیحیت، احکام و چرایی تفاوت عبادات در ادیان مختلف آسمانی، چرایی تعدد ادیان و میزان مقبولیت آنها نزد مردم، امکان آزادی انتخاب دین، دلیل حکم ارتداد، مبحث مرتبطی در این کتاب هم دیده نشد.

سایر پرسش‌هاک فلسفه و جهان‌شناسی

دانش‌آموزان نمونه این پژوهش، پرسش‌های فلسفی و جهان‌شناسانه دیگری چون چرایی وجود انبوه ظلم و شر در جهان، چستی ماورالطبیعه، اهمیت فلسفه و فلسفی اندیشیدن هم داشته‌اند. چنان‌چه در جدول ۴ بیان شده است، مباحثی مرتبط با این نوع از پرسش‌های دانش‌آموزان حضور کم‌رنگی در کتب دین و زندگی دارد.

نتیجه‌گیری

پرسش و پرسش‌گری باعث حضور فعال یادگیرنده در فرایند آموزش و یادگیری می‌شود و فرد را به دانستن بیش‌تر، تشویق و ترغیب می‌کند؛ هنگامی که فرد در مورد موضوعی می‌اندیشد و در آن زمینه برایش پرسشی ایجاد می‌شود، دانستن پاسخ آن پرسش برایش با اهمیت می‌شود و فرد را برای رسیدن به پاسخ پرسش‌هایش تشویق به تحقیق، تفکر و پرسش می‌کند و این امر در ایجاد روحیه انتقادی و تفکر و عقلانیت در فرد بسیار مؤثر است؛ هنگامی که فرد مشتاقانه به دنبال یافتن پاسخ پرسش‌های خود است و با تفکر و عقلانیت و مراجعه به منابع صحیح و مورد تأیید به پاسخ مورد نظر خود می‌رسد، مفاهیم دریافتی را راحت‌تر می‌پذیرد و نسبت به آنها مقید و پایبند می‌شود؛ هدف از تربیت دینی این است که مرتبی به سطحی از معرفت دینی برسد که به راحتی و با کوچک‌ترین شبهه و استفاده نابه‌جا و ابزاری از دین توسط عده‌ای، تحت تأثیر گفتار و عمل مغرضانه و یا دور از بینش و آگاهی آنها قرار نگیرند و به اصل دین بدگمان نشده و دچار لغزش نشوند. پاسخ‌گویی صحیح به پرسش‌های دانش‌آموزان و توجه به نیازهای آنها و هم‌چنین در اختیار قرار دادن منابع مناسب و صحیح از وظایف سیستم آموزشی است؛ کتب درسی دانش‌آموزان از منابع اصلی و مهم برای پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و رفع دغدغه‌های دانش‌آموزان است و برای تدوین آنها باید به نیازها و توانایی‌های دانش‌آموزان توجه شود.

پدیدارشناسی پرسش‌های دینی دانش‌آموزان این پژوهش نشان داد بیش‌ترین فراوانی مربوط به پرسش‌های دانش‌آموزان در زمینه هویتشان است؛ این که من کیستم؟، هدف و مبداء آفرینش چیست، چرا دختر خلق شده‌ام، چستی و چگونگی خدا، چگونگی جهان آخرت، چرایی مرگ، چگونگی زندگی پس از مرگ، فلسفه عبادات و پرسش‌گری در مورد روابط دختر و پسر و حدود آن، از پرسش‌های پرتکرار دانش‌آموزان بود.

چنانچه نتایج پژوهش نشان داد، مباحث مرتبط و هدفمندی متناسب با گونه‌های مختلف پرسش‌های دانش‌آموزان در کتب دین و زندگی بسیار کم‌رنگ است. این آسیب، یک چالش جدی فراروی تربیت دینی دانش‌آموزان در نظام تعلیم و تربیت رسمی و کتاب‌محور جامعه ماست. تناسب و پیوند کم‌رنگ مباحث کتب درسی به‌ویژه کتبی که در عنوان آن‌ها واژه زندگی آمده است، با دغدغه‌ها و پرسش‌های دینی دانش‌آموزان باعث گسست و رویگرانی آن‌ها از مباحث این کتب می‌شود و لذا در فرایند تربیت دینی آن‌ها، آسیب جدی رخ خواهد داد. از این‌رو ضرورت دارد محتوای این کتب در فرایند بازنشر سالیانه‌شان، مورد بازنگری جدی قرارگیرند و پرسش‌ها و دغدغه‌های جدی دانش‌آموزان سهم بسیار پررنگی در مباحث این کتب داشته باشد. از آنجا که طبق منطق پژوهش‌های کیفی، نمی‌توان نتایج یک نمونه پژوهشی را به جوامع پژوهشی دیگر تعمیم داد، از این‌رو پیشنهاد می‌شود که پژوهش‌های متعددی شبیه این پژوهش در استان‌های مختلف کشور انجام شود تا بتوان با رصد پرسش‌های دینی مشترک میان دانش‌آموزان متوسطه دوم، چارچوبی برای بازنگری و تدوین مجدد کتب دینی و زندگی در نظام تمرکزگرایی تعلیم و تربیت دینی آن‌ها فراهم شود. در مقام عمل و اجرا، به معلمان و مربیان این کتب درسی و متولیان مدارس، پیشنهاد می‌شود، توجه خاصی به رصد پرسش‌های دینی دانش‌آموزان در کلاس‌های درس این کتب داشته باشند و مباحث مرتبط با پرسش‌های دینی آن‌ها را به‌مثابه محتوای تکمیلی این کتب، در نظر بگیرند. چارچوب راهنمای مصاحبه نیمه‌ساختاریافته این پژوهش (جدول شماره ۱) می‌تواند الهام‌بخش معلمان و مربیان این کتب در پایش پرسش‌های جدید دینی دانش‌آموزان باشد.

تشکر و قدردانی

پژوهش‌گران این مقاله سپاس‌گزار همه دانش‌آموزانی هستند که با استقبال در این پژوهش شرکت کردند و

دغدغه‌ها و پرسش‌های دینی خود را روایت کردند.

منابع

- ابراهیمی‌نیا، علی (۱۴۰۱). نقش سرمایه روان‌شناختی در تربیت دینی. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۲(۴)، ۲۷-۴۴. <https://doi.org/10.22034/riet.2022.12621.1139>
- ایمانی، الهه، کلدی، علیرضا، و ساروخانی، باقر (۱۴۰۲). مؤلفه‌های اثرگذار بر شکاف نسلی دانش‌آموزان مقطع متوسطه دوم منطقه چهار شهر تهران از منظر والدین و معلمان (با تأکید بر تربیت دینی). مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۸(۱)، ۷-۳۶. <http://dx.doi.org/10.52547/qaiie.8.1.7>
- بازرگان هرندی، عباس (۱۴۰۲). مقدمه‌ای بر روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته: رویکردهای متداول در علوم رفتاری. تهران: دیدار.
- باقری، خسرو (۱۴۰۱). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. جلد دوم، تهران: مدرسه.
- بهرامی، محمد، و ربانی، حسن (۱۳۷۴). فلسفه احکام در قرآن. پژوهش‌های قرآنی، ۱(۳)، ۵۷-۱۰۴. http://jqr.isca.ac.ir/article_22439.html
- بیات، محمدحسین (۱۳۹۲). امامت از دیدگاه شیعه دوازده امامی با تکیه بر براهین عقلی و آیات و روایات. سراج منیر، ۴(۱۲)، ۷-۳۴. <https://doi.org/10.22054/ajsm.2014.1>
- پورشیرازی، مرتضی (۱۴۰۱). تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان چهارم ابتدایی بر اساس روش‌های تربیت دینی. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۲(۴)، ۴۵-۶۸. <https://doi.org/10.22034/riet.2022.12293.1133>
- حسینی، بی‌بی زینب، قائمی اصل، حسین، و آژند، محسن (۱۳۹۹). نقد محتوای فقهی- تربیتی کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه دوم. تربیت اسلامی، ۱۵(۳۲)، ۷-۳۱. <https://doi.org/10.30471/edu.2019.1536>
- حیدرپور، حسن، صادق‌زاده قمصری، علیرضا، و سجادی، سید مهدی (۱۳۹۷). تحلیل تطبیقی راهنمای درس دین و زندگی دوره متوسطه دوم با مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی - ایرانی. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۳(۴)، ۳۵-۶۶. <http://dx.doi.org/10.29252/qaiie.3.4.35>
- رضایی قادی، خدیجه (۱۳۹۸). هویت اجتماعی: بازخوانی مفهوم هویت در رویکرد نظری. رشد آموزش علوم اجتماعی، ۱(۲۲)، ۱۲-۱۵. <https://www.roshdmag.ir/fa/article/23326>
- شاهرضا گم‌سای، مهدی (۱۳۹۶). روابط دختر و پسر. کنفرانس ملی دانش و فناوری نوین در علوم مهندسی در عصر تکنولوژی. ۱۷ آبان ۱۳۹۶. تهران.
- شفیعی سروسنایی، ابراهیم (۱۳۸۰). شیعه، انتظار، وظایف منتظران. موعود، ۲۸(۲۸)، ۳۴-۳۵.
- طاهری سرتشنیزی، اسحاق و موسوی، مریم‌السادات (۱۳۹۱). مرگ آگاهی و معناداری زندگی از منظر نهج‌البلاغه. انسان پژوهی دینی. سال نهم، ۹(۲۷)، ۱۷۷-۱۹۸. https://raj.smc.ac.ir/article_1273.html
- عبداله‌پور، رؤیا (۱۳۹۹). تأثیر فلسفه بر پرسش‌گری دانش‌آموزان و تبیین آن از منظر قرآن. دوفصلنامه آموزشی-پژوهشی - تحلیلی فلسفه و کودک، ۴(۲۰)، ۵۵-۶۰. <https://rimag.ricest.ac.ir/ar/Article/22548>
- علیزاده بمی، محمدعلی (۱۳۹۷). دلایل دین‌گریزی نوجوانان و جوانان و روش‌های جذب نوجوانان و جوانان به دین. چهارمین همایش علمی پژوهشی استانی از نگاه معلم، میناب. آموزش و پرورش شهرستان میناب.

عوض‌زاده، ابوطالب، کریمی، آیت‌اله، و رضایی، صادق (۱۳۹۹). آسیب‌شناسی تربیت دینی و تدوین الگویی برای دین‌پذیری مشتاقانه (مطالعه موردی دانش‌آموزان متوسطه دوره دوم استان کهگیلویه و بویراحمد). قرآن و طب. ۲(۵)، ۱۱۰-۱۲۲. <https://quranmed.com/article-1-451-fa.html>

غلامی، سمیه، و حسینی، محمد (۱۴۰۰). بازنمایی تجربه زیسته والدین از چگونگی پاسخ‌دهی به سؤالات دینی فرزندان مقطع ابتدایی. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی. ۶(۱)، ۹۹-۱۲۲. <http://dx.doi.org/10.52547/qaie.6.1.99>

کرسول، جان (۱۳۹۶). پوشش کیفی و طرح پژوهش. برگردان حسن دانایی فر. حسین کاظمی. تهران، انتشارات صقار.

محمدی، محمدعلی و جاودان، محمد (۱۳۹۶). رویکرد برهانی امام صادق (ع) در مواجهه با پرسش‌ها و شبهات اعتقادی. پژوهشنامه مذاهب اسلامی. ۴(۷)، ۶۹-۸۷. https://mazaheb.urd.ac.ir/article_111316.html

موسوی، فاطمه‌سادات (۱۳۹۸). ضرورت شناخت خدا از منظر امام علی (ع). پژوهش و مطالعات علوم اسلامی. ۱۱(۷)، ۵۸-۹۰. <https://joisas.ir/fa/showart-9a2737282f429c5f2597e7654719a250>

مؤمن‌نژاد، محمدرضا (۱۳۹۷). بررسی اثربخشی آموزش آموزه‌های مذهبی کتاب دین و زندگی بر دینداری دانش‌آموزان پسر (سوم متوسطه) شهرستان گتوند. چهارمین کنفرانس پژوهش‌های کاربردی در علوم تربیتی و مطالعات رفتاری ایران، تهران.

میرساردو، طاهره، کاوسی، اسماعیل، و ابراهیم‌زاده، رمضان (۱۳۹۷). بررسی عوامل اجتماعی - فرهنگی مؤثر بر بحران هویت جوانان. پژوهشنامه علوم اجتماعی آزاد گرمسار. ۲(۱)، ۷۸-۱۰۰.

نویسد، مهدی (۱۳۷۶). اعتقاد به معاد و موانع گسترش آن. نشریه پاسدار اسلام. ۸۸(۱)، ۱۰-۱۳. <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/89/3388/15576>

یاری دهنوی، مراد، و ابراهیمی شاه‌آبادی، فاطمه (۱۴۰۲). روایت و تحلیل تجربه زیسته دانش‌آموزان دختر از ارتباط با جنس مخالف و ارائه راهکارهای پیشگیرانه آن از منظر فلسفه تربیت، مجله پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی، ۹(۱)، ۱-۲۰. https://jir.uk.ac.ir/article_3894.html

References

- Abdullapour, R. (2019). The Impact of Philosophical Thinking on the Questioning Spirit of Students: a Qurānic Approach. *Philasophy and Children*. 4 (20), 55-60. <https://rimag.ricest.ac.ir/en/Article/22548>[In Persian].
- Alizadeh Bami, M, A. (2017). Reasons for religious avoidance of teenagers and young people and methods of attracting teenagers and young people to religion. *The fourth provincial scientific research conference from a teacher's point of view*. Minab. Education of Minab city. [In Persian].
- Awadzadeh, A., Karimi, A., & Rezaei, S. (2020) Pathology of Religious Education and Development of a Model for Eager Religiosity: A Case Study. *Quran and Medicine*; 5 (2), 109-121. <https://quranmed.com/article-1-451-fa.html> [In Persian].
- Bagheri, Kh. (2022). A new look at Islamic education. The second volume, Tehran: *Madrasah*. [In Persian].
- Bahrami, M., & Rabbani, H. (1995). Philosophy of rules in the Qur'an. *Qru'anic Reserches*, 1(3), 57-104. http://jqr.isca.ac.ir/article_22439.html?lang=en[In Persian].

- Bayat, M. H. (2013). Studying Imamate from Twelver Shia Perspective Based on Rational Reasons and Quranic Verses and Narrations. *Seraje Monir*, 4(12), 7-34. <https://doi.org/10.22054/ajsm.2014.1>[In Persian].
- Bazargan, A. (2023). An introduction to qualitative and mixed research methods: common approaches in behavioral sciences. Tehran: *Didar*. [In Persian].
- Creswell, J. (2016). Qualitative survey and research design. Translated by Hasan Danaei Far. Hossein Kazemi Tehran, *Saffar Publications*. [In Persian].
- Day, A. (2019). Textbooks for teaching the sociology of religion. *Religion*, 49(2), 296-307. <https://doi.org/10.1080/0048721X.2018.1505112>
- Dinama, B., Moseki, R. K., & Olesitse, V. (2021). Religious and Moral Education Textbooks in Upper Primary Schools in Botswana—A Question of Relevance. *European Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(6), 25-31. <https://doi.org/10.24018/ejsocial.2021.1.6.147>
- Ebrahimi niia, A. (2022). The Role of Psychological Assets in Religious Education. *Research in Islamic Education and Training*, 2(4), 27-44. <https://doi.org/10.22034/riet.2022.12621.1139> [In Persian].
- Gholami, S., & Hosseini, M. (2021). Representing the Lived Parents' Experience of How to Answer the Religious Questions of Their Primary School Children. *qaiie*. 6(1), 99-122. <http://dx.doi.org/10.52547/qaiie.6.1.99>[In Persian].
- Heydarpour, H., Sadeghzadeh-Ghamsari, A., & Sajjadi, S. (2018). A Comparative Analysis Between Curriculum Guideline for Religion and Life Textbooks of the Upper Secondary Education, and Components of Islamic - Iranian Lifestyle. *qaiie*. 3(4), 35-66. <http://dx.doi.org/10.29252/qaiie.3.4.35>[In Persian].
- Husseini, B. Z., Qa'mi Asl, H., & Azhand, M. (2020). A Review of the Jurisprudential Content of 'Religion and Life' Books in the Senior High School. *Journal of Islamic Education*, 15(32), 7-31. <https://doi.org/10.30471/edu.2019.1536>[In Persian].
- Imani, E., Kaldi, A., & Saroukhani, B. (2023). Factors affecting the generational gap of secondary school students in the Region four cities of Tehran from the perspective of parents and teachers with emphases religious education. *qaiie*. 8(1), 7-36. <http://dx.doi.org/10.52547/qaiie.8.1.7>[In Persian].
- Mirsardo, T., Kaousi, I., & Ebrahimzadeh, R. (2017). Investigating social and cultural factors affecting youth identity crisis. *Azad Garmsar Social Sciences Journal*. 2(1), 78-100. [In Persian].
- Mohammadi, M. A., & Javdan, M. (2017). Argumentative Approach of Imam al-Sadiq in refutation of The Theological Objection. *Journal Of Islamic Denominations*, 4(7), 69-87. https://mazaheb.urdu.ac.ir/article_111316.html?lang=en[In Persian].
- Momennejad, M. (2017). Investigating the effectiveness of teaching the religious teachings of the book Religion and Life on the religiosity of male students (3rd high school) of Gatund city. *The fourth conference of applied researches in educational sciences and behavioral studies of Iran*, Tehran. [In Persian].
- Mousavi, F. (2018). The necessity of knowing God from the point of view of Imam Ali. *Research and studies of Islamic sciences*. 1(7):58-90. <https://joisas.ir/fa/showart-9a2737282f429c5f2597e7654719a250>[In Persian].
- Navid, M. (1376). Belief in resurrection and obstacles to its expansion. *Pasdar Islam magazine*. (88), 10-13. <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/89/3388/15576> [In Persian].

- Pourshirazi, M. (2022). Content Analysis of the Fourth Elementary Grade Book Hedye-hāy-e Āsemāni Based on Religious Educational Methods. *Research in Islamic Education and Training*, 2(4), 45-68. <https://doi.org/10.22034/riet.2022.12293.1133>[In Persian].
- Rezaei Qadi, Kh. (2018). Social identity: Rereading the concept of identity in a theoretical approach. *The growth of social science education*. 1 (22), 12-15. <https://www.roshdmag.ir/fa/article/23326>[In Persian].
- Savić, S. (2018). An Analysis of the Religious Education Textbooks in Serbia. *Education in Post-Conflict Transition: The Politicization of Religion in School Textbooks*, 251-272. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-56605-4_12
- Shafii Sarostani, I. (2010). Shia, waiting, duties of those waiting. *Mouood* (28), 34-35. [In Persian].
- Shahreza Gomasaei, M. (2016). relationships between girls and boys. *National conference of new knowledge and technology in engineering sciences in the age of technology*. November 17, 2016. Tehran. [In Persian].
- Taheri Sarteshnizi, E., & Moosavi, M. (2012). Human awareness of death and meaningfulness of life in Nahj Al-Balagheh. *Religious Anthropology*, 9(27), 177-198. https://raj.smc.ac.ir/article_1273.html?lang=en[In Persian].
- Yari dehnavi, M., yari dehnavi, M., & Ebrahimi shahabadi, F. (2023). Narrating and analyzing the lived experience of female students from the relationship with the opposite sex and presenting a preventive solution for them from the perspective of educational philosophy. *Journal of Islamic Education Research*, 9(1), 1-20. https://jir.uk.ac.ir/article_3894.html?lang=en [In Persian].